

néhányukat egy évvel korábban egy időre még vizsgálati fogságban is tartották.¹³³ Néhányan, köztük Stern, Eppler és Gergely még a NOT végső döntése előtt írták le a vallomásukat a Tanács működéséről, amelyben értékelték a saját szerepüket és Berend állítólagos káros szerepét is.¹³⁴ Mások, köztük Pető és Freudiger Berendről adott kritikai értékelésüket sok évvel később adták közre.¹³⁵ Emlékirataikban vagy vallomásaikban legtöbbjük a saját tapasztalataira hagyatkozott, jóllehet megítélésüket és észrevételeiket esetleg az 1945–46-os sajtóbeszámoló és országosan ismert személyiségek első dokumentált történeti beszámolóí is befolyásolták – ezek pedig szintén elítélték Berendet.¹³⁶ A Tanács két tagja, Nagy és Török, nem voltak ennyire elítélők, jóllehet az utóbbi Berend magatartását bizonyos negatív pszichológiai vonásokra vezette vissza.¹³⁷ Freudiger értékelését erősítették meg Bertl Emil időszaki közleményei is. Bertl korábban az alsóházi országgyűlési jegyzőkönyvek szerkesztője volt, akit a megszállás után Endre és Bosnyák mellé helyeztek át a belügyminisztérium új zsidóügyi osztályára.¹³⁸ További megerősítést nyert ez az értékelés az 1961–62-es Eichmann-per során, amikor az izraeli rendőrség egy Dieter Wislicenytól származó dokumentumot hozott nyilvánosságra, amelyben Eichmann helyettese Berendet „Endre besúgójának” nevezte.¹³⁹ A dokumentumnak ezt a részét használta fel Freudiger 1961. május 25-i vallomásához, amelyben arról beszél, hogy állítólag mint a „zsidó összeesküvés vezetőjét” jelentették fel Endrénél és Eichmann-nál, s ezért volt kénytelen 1944. augusztus 9-én elhagyni Magyarországot.¹⁴⁰

A NOT 1947-ben hozott döntése ellenére Berendnek a Holocaust időszakában tanúsított közszereplését, néhány kivételtől eltekintve¹⁴¹, továbbra is általában negatívan ítélik meg a kiadott emlékezésekben¹⁴², történeti írásokban¹⁴³, könyvekben¹⁴⁴ és cikkekben¹⁴⁵. Bíráói talán túl élesen ítélik el Berendet, s figyelmen kívül hagyják azokat a tényezőket, amelyek ezt az alapvetően tragikus személyiséget arra indíthatták, hogy a Központi Zsidó Tanácsba Endre által történt kinevezése segítségével a kicsiny vidéki hitközség homályából országosan ismert alakká emelkedjék. Jóllehet ebben az életben maradás ösztöne is szerepet játszhatott, miként gyakorlatilag minden emberi cselekedetben, talán az a meggyőződés is motiválhatta, hogy a bevett hitközségi és cionista vezetők eljárása nem célravezető, sőt talán alapvetően káros. Úgy tűnik, hogy Kasztnerral és cionista elvbarátaival ellentétben, akik SS-vonalon kísérelték meg a mentést (lásd a 29. fejezetet), valamint Sternnel és neológ s ortodox munkatársaival szemben, akik az időnyerés csódhöz vezető legalisztikus-hivatalos módját részesítették előnyben, Berend meg lehetett győződve arról, hogy a magyarországi zsidóság megmentésének legjobb módja, ha köz-